

Voigt Vilmos

Izsák, a rokonszenves zsidó Táncsics Mihály Pazardi című regényében

A magyar reformkor egyik jellemző vonása az emancipáció kérdésének előtérbe kerülése. A magyar nemzeti identitás kibontakozásáért folytatott küzdelem, a társadalmi egyenlőtlenség felszámolására tett javaslatok, valamint az „európai” és „hazai” életvitel összevetése mellett megjelenik a jobbágyok, a szegények, időnként a nemzetiségek egyenlősítésének témája: és e keretben a cigányok és a zsidók egyenjogúsításának kérdése is. Köztudott, hogy ugyanekkor mind írott formában, mind társadalmi cselekvésként megjelenik Magyarországon az antiszemitizmus is.

Társadalomtörténetünk és irodalomtörténetünk említeni szokta Kölcsey Ferenc, Eötvös József és Kossuth Lajos nézeteit, Kuthy Lajos regényét, Petőfi és Vörösmarty zsidóbarát írásait az 1848. március 15. utáni pesti zsidóellenes megmozdulások kapcsán. Még az sem maradt ismeretlen tény, hogy a fiatal Táncsics is zsidópártoló nézeteket képviselt. (Szinnyei József nagy *Magyar írók* c. bibliográfiájában pl. „A zsidó nemzetnek ajánlva” megjegyzéssel szerepel Táncsics korai regénye, a *Pazardi*. Ám tudtommal ezzel a témával külön nem foglalkoztak kutatóink, és magát a regényt nem mutatták be eddig ilyen összefüggésben.)

Táncsics (eredetileg Stancsics) Mihály 1799. április 21-én született Ácsteszéren. Apja telkes jobbágy volt, maga is ezt az életet kezdte el. Húszéves korában áll be takácsinasnak, Szombathelyen szabadul, és a mesterlegények számára megszokott külföldi vándorlást is végigjárja. Hazatérését követően segédtanító, később a budai tanítóképzőben, féléves rendszeres oktatás után oklevelet szerez. Szolgadiákként a gimnáziumot is elvégzi, majd a pesti egyetemre is beiratkozik, ügyvéd szeretne lenni, ám tanulmányait szegénysége miatt nem tudja befejezni. Szolgadiákként tanított viszont a kecskeméti és a nyitrai gimnáziumokban, majd Pesten is. Hi-

hetetlen erőfeszítéssel műveli magát, közben tanításból igyekszik megélni. Legnevezetesebb neveltje Kállay Benjámín volt, akinek édesanyja Táncsics életének válságos fordulatainál sokszor segítette őt vagy családját.

Oktatói tevékenysége következtében fordul érdeklődése a magyar nyelvkönyvek felé, 1831-től kezdve több ilyen tárgyú könyvet jelentet meg. Praktikus és didaktikus célú, párbeszédess munkák ezek, mai fogalmak szerint a kisiskolások számára készültek. Ezeket több, javított kiadásban is közreadja. Később hasonló módszerű német, sőt francia nyelvkönyvet is készít. Hamarosan történelmi, földrajzi és természettudományi oktatókönyveket is kiad, ezekben szenvedélyesen harcol a magyar nemzet haladásáért. Egyik nyelvtankönyvét a fennálló államrendet támadó példamondatai miatt betiltja a cenzúra, ettől kezdve külföldön próbálja politikai röpiratát és felvilágosító jellegű *Népkönyvet* megjelentetni. Az 1840-es években ismét hosszasan tartózkodik Nyugat-Európában, ahol a kezdődő munkásmozgalommal is megismerkedik. Minthogy a nemesi előjogok felszámolását hirdető írásait engedély nélkül adta ki, eljárás indul ellene, bujdosik, ám megtalálják és 1847-ben ítélet nélkül bebörtönzik, ahonnan, közismert módon 1848. március 15-én a forradalom eredményeként szabadul. Rögtön folytatja a politizálást, Siklóson országgyűlési képviselőnek is megválasztják, ám még a szabadságharc vezetői számára is túl radikálisak az ő nézetei, újságai és röpiratai. A szabadságharc bukása után halálra ítélik, ám éveken át sikerrel bujkál a lakásuk alatt kivájt föld alatti búvóhelyen. Itt kezdi írni *Életpályám* c. önéletrajzi munkájának első köteteit. 1856-ban felfedezik rejtékhelyét, elfogják és többévi börtönre ítélik. Az 1857-es általános amnesztiával szabadul, ám rendőri felügyelet alá helyezik, 1860-ban, a Ke-repesi temetőben szervezett tüntetés miatt ismét

letartóztatják és csak 1867-ben szabadul, már csaknem teljesen vak emberként. 1869-ben Orosházán ismét képviselővé választják, a kiegyezés egyik legradikálisabb ellenzője. 1872-ben elveszti mandátumát. Újságokat, politikai és irodalmi műveket ad ki, nagy nehézségekkel küzdve. Ő lesz az *Általános Munkásegylet* első elnöke, ám a kibontakozó magyar munkásmozgalm szinte azonnal túllép Táncsics felfogásán. Nyomorog, munkáival házal, szinte eredménytelenül. 1884. június 28-án Pesten hal meg. Különös ember volt (például azt hirdette, hogy a magyar az emberiség legrégebb nyelve, és erről több röpiratot írt a mászt állító nyelvtudósok cáfolatára), csekély számú ismeretségi vagy támogatói körét nehezen lehetne egyetlen jelzővel leírni.

Táncsics „született” politikai író: röplapokat, újságokat, népkönyveket készít, ezekben aktuális kérdésekkel foglalkozik és agitál. Hihetetlenül sokoldalú érdeklődésű ember, aki például a „Budapest”-fogalomnak is egyik első, következetes képviselője volt. Noha sok kortársa tudott munkásságáról, következetes életútja pedig sokak tiszteletét kiváltotta, igazában nem vált egy hatékony politikai mozgalom vezérévé, anyagi támogatói sem voltak. A „vörös republikánus”

és a munkásmozgalmi Táncsics örökségét a szociáldemokrácia ugyan később is hangoztatta és a szocialista magyar szabadságharc-történet meg az irodalomtörténet is méltatta, ám a dicséretetek mellett rendszerint utaltak naivitására, utópikus szocializmusának korlátaira. Noha a magyar radikalizmus képviselői (mint például Bölöni György) vagy a liberális demokraták közül többen is (mint például Móra Ferenc) nagyra tartották, foglalkoztak munkásságával, voltaképpen máig sem tisztázták elveinek helyét a magyar társadalomra vonatkozó elképzelések történetében. A népnevelő Táncsics méltatása is csak olykor jelent meg.¹ Néprajztudományunk legfeljebb a munkáskérdéssel kapcsolatban, ritkán említette nevét, noha életútja és főként 1848 előtti, páratlan élettapasztalata erre módot adott volna. Táncsics nevezetes önéletrajzi műve (*Életpályám 1873–1885*) tele van „néptörténeti” adatokkal is. *Bordács Elek a gyalog árendás* c. hosszabb elbeszélése (Pest, 1858) is forrásértékű munka. Sándor István néprajzi bibliográfiája is tud arról, hogy 1869-ben (Pesten) egy húszlappos füzetke jelent meg *Kortételek Táncsics Mihályra* címmel, Kertész György, a 48-as párt orosházi elnöke gondozásában. Nagy Dezső 1957-ben (Cegléden) kiadta Táncsics *Ceglédi levelek* c. írásait.

Noha könnyű elgondolni, miért fordult már az ifjú Táncsics a szépirodalomhoz politikai és népnevelő nézetei népszerűsítése érdekében – e folyamat pontos bemutatását eddig nem kísérelték meg a kutatók. 1835-ben Pesten, illetve Kolozsvárt jelenik meg három regénye, *Rényképek* közös cím alatt. Az erkölcsnemesítő iratok (= erény-képek): *A napszámos – Czeli – Laura* a szorgos munka dicséretét és főként a nőnevelés programját adják elő. A némi kritikai visszhang is erre vonatkozott.

Táncsics később (a *Pesti Divatlap* 1848. március 26. számában, a 385. lapon) maga írja meg, hogy Kolozsvárra a Teleki-család éves nevelőjeként került, ahol az ekkor csak a színészet iránt érdeklődő és tanulni egyáltalán nem akaró Teleki Sándor tanítója volt. Önéletrajzában maga írja, az is hozzájárult Kolozsvárra utazásához, hogy a cenzúra ott enyhébbnek számított, mint Pesten. Számunkra most az 1836-ban Kolozsváron megjelent, *Pazardi* című regény a fontos. Ezt először még Pesten fogalmazta meg, ám Nagy Andor cenzor törölte a *Rény-képek*be szánt szöveget. Már Kolozsvárott Táncsics kibővíti a szöveget, és ezt Méhes Sámuel cenzor pár mon-

dat kivételével engedélyezi is. Ám a kolozsvári cenzori kollégium tagjai a nyomdában beleolvastak a készülő ívekbe és azt tovább cenzúráztatják. (Ezt nevezi „háromszoros” cenzúrának önéletrajza 9. fejezetében Tánccsics. A cenzúrának esett áldozatul a kötet elé készített címkép, amely három alakot ábrázolt: Izsák gazdát, az okoskodó zsidót – karddal a kezében az érvek ellen tiltakozó Pazardi Tóbiást – valamint egy bajusztalan pápaszemes németet, aki a corpus jurisra köpött, jelezvén, hogy a magyaroknak e védelmét kutyába sem veszi.² Különösen Brassai Sámuel berzenkedett mind a könyv tartalma, mind a címlap ellen. A képről Tánccsicsnak le kellett mondania. (Többet az allegorikus képről vagy alkotójáról nem is tudunk.) Az ekkor nyomtatásban még Stancsics Mihál néven szereplő író műveihez ajánlást szokott készíteni. A regény ajánlása a következő: „Jogtalanul üldözött ’s ok nélkül gyűlölt zsidó vallásu Embertársinak tiszta morályi szeretetből ajánlja a ’szerző”. Később Tánccsics maga írja meg, hogy a könyvet akkor elkobozták.³ Amikor 1873 és 1885 között Tánccsics tizenkét kötetben egymaga kísérelte megjelentetni régebbi és újabb műveit, ennek a második kötete (Pest, 1873) hozza ismét a regényt (*Pazardi Tóbiás* címmel) a 3–82. lapokon.⁴ (E második kiadás ajánlása már csak az első kiadásban csak a címlapon, mottóként olvasható: „A honi ipar és nemzeti dicsőség régi oklevelekkel legsikeresebben létesíthető”. Ez a – hacsak nem gúnyos? – mondat nehezen érthető, ám a régi kiadáshoz képest a szerző zsidóbarát felfogása nem változott meg.) Ma is szívszorító olvasmány Tánccsicsnak a kötetet záró „Végszó” c. írása. Pénzt kér munkájáért, leírja, milyen elviselhetetlen anyagi nehézségeket jelent számára ez az írói-kiadói tevékenység.

A *Pazardi* irányregény. XIX fejezetből áll és egy nemesifjú életét mutatja be. Pazardi Tóbiás, a gazdag vidéki földbirtokos, fiát és egyetlen örökösét, a huszonnégy éves Gyurit külföldi útra küldi, tapasztalatok szerzése végett. Pazardi maga voltaképpen érdeklődik az ország állapota iránt, fiát is éveken át neveltette, ám ez céltalan és eredménytelen maradt, Gyuri Budapesten nem az iskolába járt, és az erre szánt ott-honi pénzt elszórta. Semmilyen gyakorlati ismeretre nem tett szert, csak a magyar történelem, a latin nyelvtan töredékeiről van valami fogalma. Apjának az volt a fő gondja, hogy külföldön miként lehet nevezetes ember a fia. Az útra

tekintélyes kölcsönösszeget vesz fel. Sőt egy szélhámoskodó pesti philologus ügyvéd segítségét is kéri, aki kimutatja, hogy a Pazardi név voltaképpen Árpády. Még egy oklevelet is készít, amely a család ősi voltát fogja bizonyítani.

Az így Árpády George nevűvé vált ifjú Budapesten át előbb Bécsbe, majd Berlinbe, Lipcsébe és Párizsba utazik. Semmit sem tanul vagy tapasztal, elszórja a pénzt. Hazairott leveleiben sem mond igazat. Mulatozásai és játékszenvedélye miatt hitelezői üldözik. Párizsból újból pénzt kér hazulról, amelyért atyja egész birtokát kell hogy eladja. Gyuri/George ezt is elveri és végül koldusszegényen, gyalog indul haza Magyarországra. Győr mellett véletlenül találkozik házuk egykori szolgálóleányával, Emmával, aki közben férjhez ment, meg is özvegyült. Őt is kiforgatták a vagyonából, ám az asszony varrásból eltartja magát, sőt a semmittevő Gyurit is. Helyzetét felismerve Gyuri végre megváltozik, neve is Munkási lesz. Két keze munkájával tartja el magát (kertészkedik), összeházasodik Emmával és beteg apját is magukhoz veszik, akinek ekkorra már semmi mása nem maradt, mint az Árpád-rokonságot bizonyító, tízezer forintért készült kutyabőr.

Tánccsics számára nem is a cselekmény a fontos, egész fejezetek állnak merő gazdasági és erkölcsi beszélgetésekből, amelyekben a haladó, polgári, munkás meg a maradi, feudális értékek ütköznek össze. Az író minden alkalmat megragad, hogy reformelképzeléseit bemutassa és közben bírálja a fennálló közállapotokat. Noha a történet szerkezete egyszerű, a főszereplők jelleme is világos, némi következetlenség, elnagyoltság könnyen észrevehető a műben.

A mű cselekményének ismeretében első pillanatra meglepő a zsidóknak szóló baráti ajánlás, hiszen a regény elsősorban nem az emancipációról, nem is vallási toleranciáról szól (ezek csak az eszmefuttatások egyéb tárgykörei mellett szerepelnek), hanem – és erre utal a főhős családneve is – a pazarló, célszerűen gazdálkodó és nem értékeket gyarapító nemességről.

A könyvben összesen két zsidó szereplő fordul elő (Iczig és Izsák), akiktől az urak pénzt szereznek. Azonban közülük csak „Izsák gazdát” mutatja be több fejezetben is az író. Mint-hogy ezek is gazdasági és erkölcsi diskurzusok, szinte mindegy, milyen sorrendben tekintjük át e részeket.

A regényben csak később tudjuk meg, hogy Perger Izsák óbudai születésű volt⁵ (26. lap).

Gyerekkorában apja egy váltó forintot adott neki kölcsön, hogy abból minden héten két garast adjon vissza, majd egy idő múlva pedig a forintot is fizesse vissza. A kis Izsák pipákat, taplót, kovát árul, ebből tudja visszafizetni az apai kölcsönt. Egyre többet keres, 18 éves korára már „hatszáz forintos kapitalista”, ekkor Pazardiéknél egyik jószágán bőroket vásárol, és egy kis kocsmát haszonbérbe vesz.

Izsák nem járt iskolába, csak apja tanácsát fogadta meg: „légy ügyes édes Izsákom, de ne csalj. Igaz hogy a keresztényeknél oly rossz hírben állunk, hogy náluk szinte közmondássá vált a csaló embert zsidónak nevezni, azaz, ők azt hiszik, hogy a zsidónak természetében és vallásában van, hogy csaljon, de cáfold meg őket. Mutasd meg cselekedeteidben, hogy a tízparancsolat nálad szintén oly tisztán, sőt tisztábban megtartatik, mint náluk, mert azok ugyan azon istentől veszik származásukat.” Tánccsics ezután szükségesnek látja, hogy külön is kifejtse, nemcsak a keresztények, hanem a pogányok is lehetnek jók, mint Szókratész és Titus. A tisztességre való intést „Jézus még felülhaladá, de ő is zsidó vala: tehát miért nem lehetne most is még ily tiszta lelkű zsidó?” (27.)

Izsák három évre vette ki a kocsmát, és ezt nem kívánta meghosszabbítani, mivel Pazardi tisztartója azt állította, hogy csak csalással lehetett jövedelmező a kocsmá. Izsák hiába bizonyította igazát. „Izsák becsületét védelmezvén vakmerőnek tartatott és hogy az uraság személye iránt – úgymond a tisztartó – oly kevés tisztelettel viseltetett, bezáratott néhány hétre, sőt nyelvésségéért meg is pofoztaték. Ez fájt becsületes lelkének, és mihelyt a vármegye esküdtje megérkezett a faluba, neki panaszt tett, de fogadja nem lőn.” (28.)

Izsák más urasági jószágon bérelt kocsmát, amelyhez szatócsbolt is járult. Itt a tisztartó felelősége szeretne tőle egy nagy selyemkendőt megvenni, ám Izsák ragaszkodik az általa megszabott árhoz. Hasztalanul. „Nem idézték ugyan törvényszék elébe, hanem otthon, lakásán akarták neki némely fogadott izmos szolgálak a törvényt kiszolgáltatni.” (28.) Megint más helyet keres és sokszori próbák után ismét Pazardinak egyik jószágára megy, ahol hosszabb ideig árendáskodik, egyre nagyobb vállalkozások után egyre gazdagabbá válik.

Ekkor következik be, hogy Pazardinak – „ez különben sokszor meg szokott történni – igen nagy szüksége volt pénzre, Izsák akkor a

korcsmát, mészárszéket, pálinkafőzést és egy malmot tartván haszonbérben, a másfél esztendei árendát előre lefizette, és a nagyságos úron jót segített.” (28–29.)

Tánccsics szavai szerint Izsák „most jól érezte magát, mert Pazardi bizonyos tekintetben adósa és lekötelezettje volt”. (29.) Ám itt éppen nem arról esik szó, amire az antiszemita közhelyeket ismerő olvasó gondolna. Izsák nemeslelkű és „még ki sem telt a bérlés ideje, már újra a jövő három esztendőre járandó egész árendával földesurát megkínálta. Ezzel Tóbiásnak, – ki természetesen az ajánlatot elfogadta, – különös kegyelmét nyerte meg.” (29.) Egyébként ez utóbbi szó („kegyelem”) is csak átvitt értelemben veendő.

Az ajánlat után Pazardi és Izsák között hosszú gazdaságpolitikai beszélgetést folytat. Pazardi panaszkodik az utóbbi évek rossz viszonyai miatt, és kifejti, Izsák gazdálkodása azért jobb, mivel kicsinyben teszi, neki viszont sok és nagy birtoka van. Izsák azzal válaszol, hogy fel kellene osztani a nagybirtokokat, így kevesebb költséggel lehetne a kisebb birtokokat modernizálni.

E szóváltás után Tánccsics egy másik kedvenc témájára tér át. „Honnét tudja Izsák gazda ezt oly biztosan állítani, szól közbe Tóbiás, olvas-e könyveket, hogy így okoskodik? Megvan-e neki a Tudományos Gyűjtemény, olvassa-e a Hazai Vándort, Honi Vezért, Házi Barátot, Füllértárt, Hazai Tudósításokat, és más ily foglalatú és alapos tudománnyal teljes folyóiratokat?” (32.) Izsák válasza egyszerű. Noha a könyveknek van haszna, „én, nagyságos uram, tapasztalásból, nem pedig mások könyveiből okoskodom”. (32.) Erre példákat is felhoz. Ha a jobbágy szorgalmasan és új technikával feljavítja földjét, úgy, hogy az többszörös termést hoz, az uraság azt elveheti és más földdarabot jelöl ki a jobbágyinak. Ezért nem szorgalmas és újító a paraszt. (33.) Izsák a föld eladhatóságáról is beszél, ám Pazardi ezt „nem is igen értette”.

Ekkor Tánccsics újabb kedves témájára tér át. Pazardi elmondja, hogy az ősi törvények értelmében a nemesi birtok elidegeníthetetlen. Mindez a latin nyelvű törvényekben olvasható. Izsák válaszában elmondja, hogy ha őket a törvény kirekeszti, ne várják el, hogy ismerjék e törvényeket. „Azt ugyan tudtam és tudom, hogy a nemtelen embereknek és nekünk zsidóknak nincs jogunk tulajdont vehetni, főképp nekünk, mert egyéb jobbágyok, ha pénzük van, legalább a [szabad] királyi városokban vehetnek egy da-

rab földet, kertet vagy házat...” (35.) ám az ősiség birtokeladási tilalmát értelmetlenségnek tartja. „Megvallom, hogy a józanész javallja azon országnak törvényeit tudni, melyben lakunk, de minthogy én és egyéb zsidó vallású embertársaim, azonkívül minden nemtelen a nemzetnek nem tagja, ez bennünket a törvények tudása alól fölment, mi csak szolgák vagyunk, senki sem veheti rossz néven, hogy én, bár e honban születtem is, ha ennek törvényeit nem tudom.” (35.) A beszélgetés ez után is folytatódik, Izsák elmondja hogy a nyolcszáz éves nemesség nem sokat ér pénz nélkül, és a birtokok eladhatatlansága ellenére milyen sok az elszegényedett, nyomorgó nemesi család.

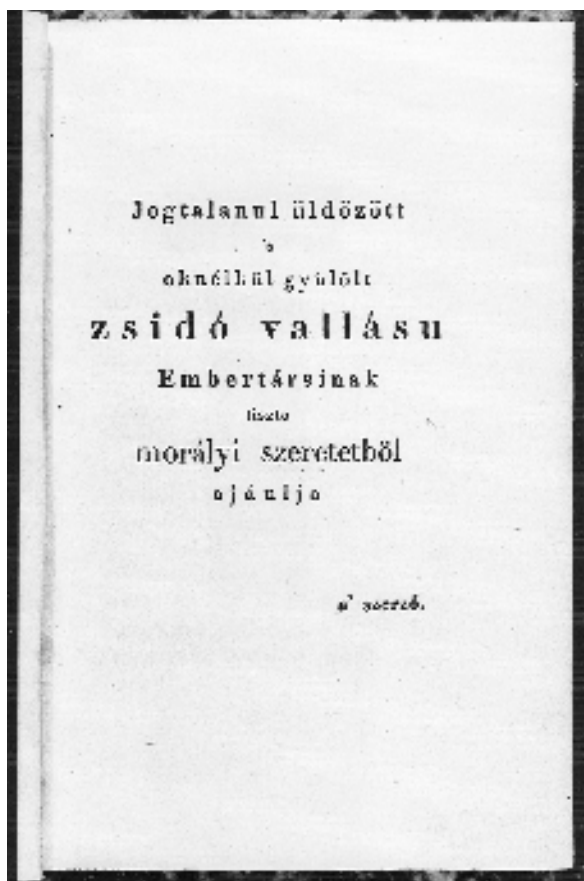
Pazardi gazdálkodásáról már korábban is képet kap az olvasó. Ügyeskedve adja el terményeit, bizonyos fokig racionálisan él, ám kedvteléseivel és a hagyományos nemesi életvitelhez ragaszkodik. Állandóan pénzsűkében van. Amikor fia utazásának költségeit kell előteremteni, többek között a következő megoldást eszeleli ki. Izsák gazda a virágzásban levő szőlőtermésére „a leendő bor fejében, vagy tízezer [forintot] adott, oly föltétel alatt, hogy a bor egész árából ismét egy rész kamatfizetésre hajoljon le. Bár a bor, ha megmarad a tőkén, húsz ezerre becsültethetett: mégis a már ennek fejében fölvetett tízezeren felül nem sokat remélhetett Pazardi Izsák gazdától kaphatni. Igen, de neki nagy szüksége vala pénzre, hogy a szép reményű egyetlen fiút utazni küldhesse, tehát más módot kellett kigondolnia. Mi volna, ha ő az egész bortermést most egy másik zsidónak és nem Izsák gazdának adná el, olyannak, kinek ő nem adós[a], ki az egész[összeg]et letenné, ha bár olcsóbban kellene is adnia. Hiszen ha adott is már Izsák – így gondolkodék Tóbiás – oly föltétel alatt, hogy a mostani termés övé legyen, nem lesz a jövőben is, és talán még jobb termés? Vagy ha nem is lenne jó esztendő borra, nem adhatok-e neki a helyett más természetményt? Hát nem volnék én szabad magam jószágával? A leendő bort tehát Izsáknak tudta nélkül, vagy is a már most Izsáknak tulajdon és előre kifizetett borát, Iczignek adta el, mert az úrfinak minden esetre utazni kellett mennie.” (8.) Ez a csalafintaság egyszerre jellemzi Pazardi kényserhelyzetét, valamint azt a fajta becsületérzést, amelyet a zsidóval szemben a nemesúr érezhetett. Ezt Táncsics maga így minősíti: „a neveletlen városi polgárok, a vagyonos kereskedők nem méltatták a híres famíliát elég tisztelet-

re, majd semmi tekintettel sem viseltetének iránta; minden kérése, rimázkodása haszontalan vala; irgalmatlanul bocsáták el maguktól, szíveiket megkeményítvén nem könyörültek rajta szükségében. Ő ezt nekik megbocsátá, mert, úgymond, mit lehet oly hitvány pórnéptől egyebet várni. Kénytelen vala tehát oly módhoz folyamodni, mely az alnép nyelvén csalárdságnak mondatik, a fő rangúaknál pedig ügyességnek vagy elmésségnek neveztetik.” (9.)

Amikor az eladósodott Árpády George Párizsból sok pénzt kér apjától, az ismét Izsákot hívhatja magához (XIV. fejezet). Itt mondja el Táncsics, mi történt időközben Izsákkal.

„Tudnunk kell, hogy Izsák gazda most már temérdek pénznek vala birtokában. De hogy valaki fenn ne akadjon azon, miként lehetett Izsáknak hirtelen annyi pénze, emlékezzék meg, hogy Izsák hajnaltól fogva késő estig dolgozott, mindenhez maga látott, cseléd helyett maga vitt végbe mindent, egy köntössel egész esztendeig is beírte, élélme egyszerű, néha csak egy tál ételből állott. Természetesen naponként gazdagodott. Ennek híre elment. Ő egyébként is meglehetősen szép ember lévén, egy másik zsidónak egyetlen lányát elvette feleségül, kivel száz ezer forintot kapott. Magának is szép summája vala már, melyből időnkint Pazardinak kölcsönzött.” (57.) Akinek már van készpénze, jobban tudja azt kedvező alkalommal befektet-

ni. „Izsák, bár adott is [Pazardi] Tóbiásnak, de magának is hagyott mindenkor készpénzül néhány ezeret. Ha olcsó volt a gabona vagy bor, vagy gyapjú, ő akkor vett, mert kész pénze vala, melyre egyszerű életmódja mellett nem szorulván, és midőn ezen természetmennyek megdrágultak, akkor eladta. Mi csuda tehát, ha ő egy esztendő alatt ötven, hatvan, sőt nyolcvan ezer forintot nyert? Ennek legnagyobb részét ismét kamatra adta, még pedig oly formán, hogy a kamatot sem szükséges fizetni, természetesen ily tőkéknek mindjárt akadt elég gazdája, de persze ezt [Pazardi] Tóbiás más kézre menni nem engedte.” (57–58.)

A regény logikáját követi, hogy Pazardi a fiú utazására kér pénzt. Izsák válasza tevékenységének más részleteit is bemutatja. „Én most nem segíthetek, mond Izsák, mert Pesten kéz alatt házat vettem, persze másnak neve alatt, mert nekem nem szabad, míg meg nem keresztelkedem, és oda adtam minden kész pénzemet, tudniillik kétszáz ezer forintot, mert egyszerre ki akartam fizetni, és annak is adtam néhány ezeret, ki nevét kölcsönözte.” (58.)

Pazardi a pénzkölcsönzés megtagadására fel-dühödik, fenyegetőzni kezd, ám Izsák erre sem ijed meg. „Hát semmirevaló, gaz zsidó – mond Tóbiás kardját a szegről lekapván – ez a köszönet, hogy engem annyit csaltál, hogy jószágon meggazdagodtál, így fizetsz most? A corpus jurisra és nyolcszáz esztendőös constituciónkra esküszöm és fogadom, hogy megtanítalak. Jószágaimból kiűzetlek, és a pesti tanácsnak feladlak, hogy álnoksággal a hazai törvények ellenére ott házat vettél, és majd meglátjuk mi leszen belőled.” (59.) Izsák nyugodtan utasítja vissza, Pazardi ne tegye nevetségessé magát, mert megüti a guta. „Minden hánykolódás haszontalan; mert nagyságod corpus jurisával és nyolcszáz esztendőös constitúciójával együtt pénzes zsebemben van, hol nem igen mozoghat.” Elmegy, ha kifizetik a tartozást. Ő nem csalt, és nem ily módon lett gazdag. Pazardi minden pénzt el tudna pazarolni: „Ha nagyságodnak mocsarai és tavai mind pénzt teremnének, és kútjaiban aranyak forrnának fel, azokat is kimerte és elapasztotta volna már, oly igen ért a pazarláshoz, nem csoda tehát, hogy így nevezik.” (59.) Ha Pazardi egyszerűen élne és dolgozna, nem lennének pénzügyi gondjai. A sértésekre ezt válaszolja: „...én nem csaltam, és [Pazardi] talán engedelmet fog tőlem kérni, hogy jogtalanul megsértett. Tudom, hogy nagyságtok engem és hitsorsosaimat nem védenek, de védenek erszényeim. Ha nagyságod gondolja, hogy célját eléri vagy bosszúját tölti ki rajtam, ha a pesti magistratusnál bevádol, mivel másnak neve alatt házat vettem, ím lássa, mit nyer vele. Erszényeim, úgy hiszem, segítenek rajtam. Azt ne gondolja nagyságod, hogy én oly erősen ragaszkodom egyik vagy másik valláshoz, mintha azon kívül üdvözölnöm nem lehetne. Sem a keresztelés, sem, a bőrlemetszés magában nem üdvözít, ezt hinni a legnagyobb képzelenség. A jó cselekedet hasznos csak a vallásban, valamint minden egyebütt is, más semmi. Hiszem azt, hogy egy nálam sokkal hatalmasabb valónak kell léteznie, ki engem, nagyságodat, és a szolgabírákat a főispánokkal együtt, és minden egyéb dolgokat teremtett, kinek mindegy, akár keresztelkednek az emberek, akár egy kis bőrt metszenek le testükről, csak azt nem szenvedheti, és nem nézheti jó szívvel, ha egyik teremtmény a másikat üldözi, kínozza, a természetől adatott jussaival élni nem engedi.” (60.)

Izsák nem ad pénzt, Pazardi hiába akarja zálogba vetni jószágát birtokos társainál, de ezek

közül egynek sem volt pénze. Végül Izsák ad egyiküknek kölcsön, aki zálogba veszi Pazardi minden birtokát. Így lett pénze, „de Pazardinak magának semmije sem maradt”. (61.)

A XV. fejezetben a már elszegényedett Pazardit meglátogatja Izsák, és többek között az emberek egyenlőségéről beszél. A „füstös diploma” mit sem ér, minden ember a Teremtőtől származik. Mindenkinek hasznos mesterséget kell tanulnia, hogy boldoguljon. Száz esztendő alatt a ma gazdagok elszegényedhetnek, viszont a ma szegények meggazdagodhatnak.

A XVII. fejezetben már a munkához kezdett Gyuri, „az úrfi nem ment atyjához, hanem fölkereste Izsák gazdát, kért kölcsön kétszáz forintot”, ezzel egy kis kertet bérelt. Gyuri – mármint Munkási – „elvivé az ígért időre a kölcsönpénzt, hogy Izsáknak vissza fizesse, de Izsáknak oly nemes lelke vala, hogy azt el nem veszi, hanem ajándéknak Munkásinak hagyja”. (73.) Az ezt további használatra el is fogadja, egy viskót vásárol magának és a kertet is. Összeházasodik Emmával és gyermeket várnak, ezért nem tudja visszavinni a pénzt. (Ez történik a XVIII. fejezetben.) ...akkor érkezik oda Izsák, kinek Munkási örömtől elragadtatva nyakába borul, ezeket mondva: „Az isten vezérelte éppen most hozzánk Perger urat, – mert ez vala Izsáknak vezetőnek neve – hogy boldogságunkat növelje. ... Itt van készen pénzed kamatával együtt, fogadd el most legháládatosabb köszönetem mellett, mert az én boldogságom teljes, hozzá nem kell többé senkinek pénze.” (77.) Izsák a pénzt visszaküldi Munkásinak, aki végre felkeresi édesapját, magukhoz veszi. Az apa magával viszi a „füstös kutyabőr” és élete utolsó éve alatt ebben gyönyörködik.

A záró fejezetben (XIX.) Izsák meglátogatja a családot és „a kandalló mellett a világi dolgokról beszélgettek”. Az emberi fejlődésről, a jogról és a morálról elmélkedik Izsák, aki szerint még a reformok hívei is csak kisszerű érdekeiket hangoztatják. Egyetértés helyett „Mindegyik majd a maga véleményét tartja legjobbnak ezen jobb gondolkodásuk közt is, és gyakran sértőleg szállván egymással szembe tulajdon erejüket emésztik föl, holott egyetértve talán a gonosznak ellentállhattak volna. Mindegyik majd a maga foglalatosságát tartja a haza jólétére nézve legérdekesebbnek, egyedül úgy hiszi csak a haza boldogságát, a társaság javát sat[öbbi] sikeresen munkálhatni, ha az ő dolgai mozdíttatnak elő. A kereskedő azt óhajtja, csak gyárak

lehessenek, a természető csak [hogy] harmincad ne volna. Az író csak [hogy] sajtószabadság legyen sat[öbbi], azonnal jól megyen minden. Mindenik hazaárulásnak veszi, ha nem az ő véleményét támogatja a másik, és így számtalan jó igyekezetek és föltételek nyom nélkül tűnnek el. Oh barátom, ez talán örökké így fog tartani!” (80.) Erre Gyuri (akinek tájékoztatlanságáról az előző fejezetben gyakran esett szó) Szókratész, Platón, Rousseau, Seume, Fichte és mások alapján az emberi fejlődés lehetőségét hangoztatja. Válaszában Izsák is általában lehetőnek tartja ezt, csupán a „jelen dolgok sajtolták ki melléből a kétségfohászokat”. (82.) E beszélgetést követi a (mint tudjuk, hamisított) kutyabőr elégetése – a regény záró mozzanata.

*

Nem irodalomtörténeti dolgozatot írok, ezért nem kell részleteznem mindazt, amit e regény (vagy kisregény, novella, elbeszélés) fogadtatásáról tudhatunk. A kolozsvári betiltás ellenére a kevés számú érdeklődő közönség tudhatott róla, és a zsidóbarát felfogás is közismert lehetett – a társadalmi reformerek és a kortársi témákkal foglalkozó írók szűk köreiből. A magyar irodalomtörténet nem sokra értékelte Tánccsics szépirodalmi munkáit. A konzervatív felfogású Szinnyei Ferenc áttekintésében így jellemzi⁷: a *Pazardi* „iránynovella a magyar nemzeti gazdálkodás, a nemesi előítéletek ellen s a zsidók mellett. Izsák, aki mintaképe a szorgalomnak, jó gazdálkodásnak, hosszas bölcselkedésekben szól ezekről a kérdésekről, főleg az öreg Pazardit oktatta. Széchenyi kétségtelenül hatott [Tánccsicsra], de Fáy *Bélteky háza*, a francia felvilágosodás írói s egyes szocialista írók is. Nem lehetetlen, hogy valami német, esetleg francia mintája, de annyi benne az érdekes magyar vonatkozás, hogy akkor is igen szabad átdolgozás volna. A cenzor sokat törölt belőle, amit a szerző egyszerűen kipontoz, tekintet nélkül az így előálló összefüggéstelenségekre.” Szinnyei Ferencnek egyébként Tánccsics többi elbeszéléséről sincs jobb véleménye: „Formátlan, művészetlen dolgok, fő bennük a sok bőbeszédű elmélkedés az erényről, kötelességről, honszeretetről, emberi méltóságról stb. ... Egy félművelt, tudákos és rajongó ember írásai.” (Uo. 106. lap) Szinnyei Tánccsics más írásaihoz is feltételezett német vagy francia mintákat, ám pontos szövegelméletet eddig senki sem talált.

Az erkölcsnemesítő falusi történetek divata egyébként nem magyar találmány. Legkivált a német nyelvű *Dorfgeschichte* keretében jelentek meg ilyen regények, novellák, elbeszélések. A svájci és német J. H. D. Zschokke és Jeremias Gotthelf, valamint a német zsidó Berthold Auerbach meg mások neve és művei Magyarországon is ismertek voltak, ám az eredetileg már a 18. század végén megfogalmazott művekből nálunk inkább csak a 19. század második felének elején fordítottak. Nincs okunk arra gondolni, hogy az ő műveik külön hatottak volna Táncsicsra, inkább a „kor levegőjében” volt mindez.

Táncsics szépirodalmi tevékenységét legutóbb Szörényi László tekintette át.⁸ Ő megemlíti és értékeli a korábbi irodalomtörténész-véleményeket is, amelyekben, még akkor is, ha Táncsics republikánus, sőt „elő-kommunista” nézeteit nagyra tartotta több kutató (mint például a haladás jelentkezését bemutató Fenyő István vagy a szocialisztikus eszmék hazai felbukkanását vizsgáló Pándi Pál), a szépirodalmi művek értékéről végül is ez az értékítélet ismétlődik: noha fontos eszmék megszólaltatója – rossz mű. Szörényi ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy Táncsics társadalombírálati gyakran ironikus (akár humoros) formát is ölt, néhol pedig egészen abszurd elemek is felbukkannak. Szörényi külön is elemzi a *Pazardit* meg a korai elbeszéléseket, legkivált pedig Táncsics úti leveleit (amelyeket a korábbi kutatás szinte meg sem említett). Véleménye szerint ezek olvasmányosak, sőt gördülékenyebbek is, mint eddig állították. Szörényi utal arra is, hogy az eredeti szövegekben még olvasható német nyelvű mottók (amelyekben azonban a zsidókról nem esik szó!) rávilágítanak Táncsics gondolatainak közvetlen forrásaira. E józan értékelés keretében Szörényi külön nem foglalkozik a zsidókérdéssel, ezzel kapcsolatban ő is a már kiformálódott, realiztikus felfogást képviseli.

Táncsics regénye körülbelül a magyar reformkor elején játszódik. Az író ismeri a mindennapi életet, annak nyomorúságait. Pazardi Tóbiás vagy Emma életének, Gyuri hazai neveltetésének bemutatása legfeljebb torzítva, egyszerűsítve, ám valódi képet mutat. Táncsics ugyanakkor doktriner is: nemcsak elvei kizárólagosak, hanem szereplői is papirosfigurák. Izsák gazda minden határon túl jószívú és becsületes. Emma felmagasztosul. A megjavult Gyuri is tökéletes ember. Táncsics maga is említi, hogy az öreg Tóbiás is voltaképpen jó em-

ber, sőt Gyurit is csak gonosz és csaló nevelői juttatták válságba. Ez a nézőpont természetesen naivitás. Pusztán azzal, hogy valaki reggeltől estig dolgozik és szerényen táplálkozik – még nem lesz százezer forintja és nem tud Pesten házat venni. A kapitalista és pénzügyi fejlődés nem a morál és a tisztesség útja, még a reformkori Magyarországon sem.

Ami a zsidókérdést illeti, Táncsics filantróp és elsősorban a jogokból való kirekesztettséget kifogásolja. Ugyanakkor naiv is: nézetével ellentétben a feudalizmus végét nem a nemesi birtokok kölcsönképességének fokozása hozhatja el. Egyébként ha Széchenyi vagy Kossuth politikai iratait olvassuk, azokban ugyanilyen témák szerepelnek, sőt olykor ezek naivitásában sem nagy a különbség.

Táncsics kétféle felfogása jelentkezik Perger Izsák bemutatásában. Egyrészt egy magas szintű vallási, etikai, szociális és társadalmi ideológia jelenik meg az írónak az ő szájába adott érvelésében. Nyilvánvaló, hogy a fillérekért Óbudán pipákat áruló egykori zsidófiú nem ezekről filozofál, és főként nem a földesúrral. Időnként még maga Táncsics is magyarázkodik az ilyen didaktikus jelenetek leírásakor: például Pazardi azért nem folytatja a vitát, mert vendégei érkeznek, vagy mert még ott van az asztalon a pénz és fél, hogy Izsák mégsem kölcsönzi azt. Másrészt viszont azok az élettények (a zsidót „felelőségért” lecsukják, a vármegye esküdtjénél hiába panaszkodik, amikor nem akar áron alul eladni egy selyemkendőt, megverik, saját nevén nem vehet házat), amelyek kiszolgáltatottságát tanúsítják, realiztikusnak tűnnek. Ezzel szemben áll Izsák megismétlődő jósága: még a pénzkölcsönzés során is támogatja adóseit, még ő ajándékoz a két Pazardinak. Ez írói fogás, és ugyanezt a „romantikus” szívjóságot nemcsak Dickens vagy Jókai hőseinél fedezhetjük fel. Ennél közelebbi példa Eötvös József ugyancsak irányregényében (*A falu jegyzője* – 1845) nemcsak a címszereplő Tengelyi Jónás, hanem a telkesjobbágyból betyárrá üldözött Viola. Táncsics igazában nem is mutatja be szereplőit, ezért nála a nemeslelkűség is csak deklarálva és nem részleteiben elbeszélve, motiváltan kerül elő.

Érdeemes visszagondolnunk arra, mit is tudunk meg Perger Izsák karrierjéről? Szegény házaló kisfiúból, „bőrös zsidóból” kocsmaérlővé, majd szatócsbolt-tulajdonossá válik. Mint-hogy pénzben fizeti a bérletet, hamarosan ter-

ményekre (bor, gabona) is ad hitelt. Ezen meggazdagodva – más nevén – vesz házat és voltaképpen Pazardi birtokait is megszerzi. (Hogy ezekkel mi is történik, Tánacsics nem beszéli el.) A regény végén már gazdag ember, akinek „széles kiterjedő kereskedése” van, és ezt Bécsben is műveli. Nyilván a falusi zsidóból már (ismét) városi zsidóvá lett. Azt, hogy mennyiben válik valódi tőkésé – Tánacsics nem tárgyalja. Az, hogy Izsák gazda a vallási tolerancia híve, nem meglepő. Ám hogy a zsidó vallásról sincs pozitív véleménye Izsáknak – megint csak Tánacsics egyoldalú felfogását jelzi. Az 1830-as években közösségeik nélkül még aligha boldogultak a zsidók az országban. E közösségről nem szól a regény. Tánacsics nem említi azt sem, pontosan „milyen” zsidó volt Izsák óbudai édesapja, milyen nyelven beszéltek otthon, honnan került a „gazdag zsidó” feleség. Sajnos Tánacsics nem írja le Izsák öltözetét, kalapját, szakállviselést, nem beszél étkezéséről, közlekedésének módjáról, családjáról, a gyermekek számáról, nem szól az ünnepekről. Egyetlen, sajátosan zsidó kifejezés sem fordul elő fejtegetései során. Pedig e körülményeket minden reformkori magyar észre kellett hogy vegye, ha érintkezett a zsidókkal. A tézisregényben nem a szereplők leírása volt a fontos. (Tánacsics a többi szereplő tüzetes leírásával is adósunk maradt.)

A regényben csak utalás formájában bukkan fel a másik pénztl. kölcsönző zsidó, Iczig. Jellemző nevén kívül semmit sem tudunk meg róla. Minthogy Tánacsics regényét nem a zsidókérdésről írta, nem volt szüksége arra, hogy például kétféle zsidó életutat mutasson be. Tánacsics irányregénye a „pazarlás” – „szorgalmas munka” oppozícióra épült.

Noha Tánacsics nem zsidó-regényt írt (ezt egyébként később sem tette meg), az eddiginél jóval több figyelmet érdemelne a zsidóság 1848 előtti életére vonatkozó tudósítások egyikeként.⁹ A *Pazardi* nem is filozemita könyv, még csak nem is az emancipációról, hanem a vidéki magyar nemesi életvitel és értékvilág összeomlásáról szól. A pénzügyi és hitelügyi viszonyok tarthatatlanságának érzékeltetésére volt kínálkozó lehetőség a pénzkölcsönző zsidó szerepeltetése. Ám ha már Tánacsics tollat ragadott, mint oly sok más művében, itt is sok mindenről elmondja véleményét. És az író toleráns nézeteit jól tükrözi, hogy az igazságról, a munkáról, a történelemről és a vallásoknak csak etikai érvényéről szóló érveit éppen egy zsidó szájába adja.

Azért idéztük hosszasan Tánacsics szavait, hogy e majd kétszáz esztendeje született óbudai zsidó, Perger Izsák ismét megszólalhaszon napjainkban, ismét bepillantassunk a reformkori magyar falu íróink által megörökített, ám ma és néprajztudományunkban mégsem eléggé ismert életébe.

Tánacsics doktrinér munkájáról ma könnyű lenne lekicsinylő véleményt formálni. Pár évtizeddel ezelőtt pedig könnyű volt vele kapcsolatban utólag forradalmi-romantikus-szocialistikus-stb. elméleti nyilatkozatokat tenni. Ez, persze, nevetséges törekvés volt és most is az lenne. Ám azt senki sem vonhatja kétségbe, hogy Tánacsics ismeretei a reformkori vidéki magyarországi (és valószínűleg erdélyi) zsidóságról személyes tapasztalatokra épültek. Az is igaz, hogy amit észrevett, a *Pazardi* hasábjain már teoretikussá vált. Ám ez a filozemita filantropizmus, ez a javíthatatlan társadalmi jobbitási igény így is és ma is minden tisztelet megérdemel.¹⁰ És noha pontosan nem tudjuk, hogyan és miért is született meg a kolozsvári kiadás zsidóbarát ajánlása: ez a magyar reformkorból ránk maradt (nem túl nagy számú!)

ilyen nyilatkozatok között kiváltképpen figyelemre méltó, hiszen nyilvánvalóvá teszi, a magánvéleményből követendő iránymutatássá teszi azt. Tisztelet érte kendnek, Táncsics!

JEGYZETEK

¹ Minthogy a fentiekben közismert tényeket említettem, nem láttam szükségét tüzetes szakirodalmi hivatkozásoknak. A népnevelő Táncsicsról a legismertebb értékelést Bisztray Gyula adta *Népnevelő tróink a XIX. században* c. tanulmányában. Ez olvasható a *Demokrácia és köznevelés* c. kötetben (Budapest, 1945. 148–180., a Táncsicsra vonatkozó rész a 168–170. lapokon). Táncsics műveinek bibliográfiáját a *Századok* c. folyóiratban, nyilván a szabadságharc centenáriuma tettek közzé: 1948 (326–335.), ám azóta sok közlés született meg, kéziratok és más adatok kerültek elő.

² Az esemény elbeszélése a ma ismert szövegben eléggé zavaros, talán a cenzúra miatt. (Lásd például a Czibor János által gondozott kiadást: Táncsics Mihály: *Életpályám*. Budapest, 1949. 103.) Ez a kiadás nem egészen teljes és nem betűhív.

³ A kötetrel kapcsolatban időnként felbukkan egy 1833-as kiadás híre is. Ezt azonban még senki sem látta, és Táncsics életútjának ismeretében is hihetetlen lenne. Azt, hogy a cenzúra mit húzott ki vagy mit jelölt a szövegben három ponttal, és hogy mi a különbség az első és a második kiadás szövege között, külön is tüzetes irodalomtörténeti dolgozatnak kellene tisztázni, amire most nincs terem.

⁴ Ugyanezen kötetben olvasható még a *Bogdán unokája Laura* c. nevelési és etikai kisregénye, amelyet szintén 1836-ra és Kolozsvárba datál. (Eredetileg ez a mű a *Rényképek* harmadik kötete volt.) Majd az *Erős bit* című társadalmpolitikai értekezés következik, ezt azonban Táncsics már jóval később, 1864-ben, a börtönben írta. *A napozásos* c. élettörténet Táncsicsnak az 1830-as évek elején Erdélyben tett utazásának az emléke lehet, ez először 1835-ben jelent meg, még Pesten, az ekkor még a két külön szóban írt *Rény képek* első köteteként. A kötet végén 1837-es utazási alkalmával keletkezett rövid írások találhatók.

⁵ Itt és a következőkben az 1873-as kiadás lapszámait tüntetem fel. Táncsics hosszadalmas érvelését lényegesen tömörítettem, idézőjelben csak néhány mondatot említek. A helyesírást apróságokban modernizáltam.

⁶ Táncsics műve elején elmondja, hogy Pazardi éppen ezekből tájékozódik az ország dolgait illetően. Itt még a Levelezőt is említi Pazardi olvasmányai között. Táncsics több munkájában foglalkozik e témával, és véleménye körülbelül úgy foglalható össze: e sajtóban nincs elég praktikus ismeret és reformjavaslat. Maga éppen azért kísérelte meg valódi népújságok megjelentetését.

⁷ *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. kötet. Budapest, 1925. 104–106.

⁸ Lásd *Táncsics szépirodalmi művei és önéletrajza* c. tanulmányát, amely először egy antológiában (*Táncsics Mihály*. Szerk. Simonné Tigelmann Ilona. Tata, 1985. 68–82.), majd a szerző tanulmányainak gyűjteményében („*Multadal valamit kezdeni*”, *Tanulmányok*. Budapest, 1989. 119–137., 284–286.).

⁹ Nem pótolja ezt Gervai Sándor rövid újságcikke: *Táncsics Mihály vallomása a zsidókról* (*Új Élet*, 1949. V. évfolyam, 22. szám 9. oldal), amely Táncsicsnak akkor egészében újból megjelent önéletrajzával kapcsolatban azt az 1848-as eseményt hozza elő, amikor a pesti német polgárok (Rottenbiller Lipót polgármester vezetésével) nem voltak hajlandók zsidókat is bevenni a nemzetőrségbe és nekik fegyvert adni. Táncsics ekkor azt a tanácsot adja, hogy alkossanak önálló nemzetőr-alakulatot és oda fog ő is belépni. Ez a Táncsics Mihály „vezérkapitánysága” alatt képződött izraelita nemzetőr-század (amelynek tagjai díszkarddal ajándékozták meg őt – hogy ismét Táncsics önéletírását idézzük) ugyan még az 1848–49-es forradalom és szabadságharc valóban furcsa és bonyolult történetén edzett történészek figyelmét is megragadta, mégis külön és tüzetes tárgyalást érdemelne, még akkor is, ha a történet fő vonalai immár több mint egy évszázad óta ismertek. Lásd: Dr. Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Jókai Mór előszavával. Budapest, 1898. Második kiadás: Budapest, 1939. A most használatos új kiadás: Budapest, 1998. Kiss József utószavával. Itt Táncsicsról az 56. lap tudósít. A szabadságharc és a zsidóság kapcsolatának bonyolult problémáiról a legtanulságosabb összefoglalás (Zsoldos Jenő: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. Budapest, 1948. Új, némileg bővített kiadás: Zsoldos Jenő szerk.: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. Budapest, 1998) több helyen is érinti Táncsics ekkori, minden tiszteletre méltó tevékenységét.

¹⁰ A biztonság kedvéért megemlíthetem, hogy dolgozatomban nem foglalkoztam Táncsics egész működésének zsidó vonatkozásaival, különösen nem a szabadságharc ilyen szempontból is igen tanulságos eseményeivel.